

Op weg naar een curriculum voor laagopgeleiden

**Plan van aanpak voor Beroeps- en
Volwasseneneducatie voor
laagopgeleiden**

Maurice de Greef

In samenwerking met:

Manfred Polzin

Marieke Weemaes

Mieke de Haan

Pia Deveneijns

Titel	:	<i>Op weg naar een curriculum voor laagopgeleiden</i>
Project/Werkgroep	:	Nanssi
Auteur(s)	:	Maurice de Greef e.a.
Illustraties	:	
MBO Raad	:	Houttuinlaan 6 Postbus 2051 3440 DB Woerden T: 0348 - 75 35 00 E: info@mboraad.nl I: www.mboraad.nl
Woerden	:	13 februari 2012
Versienummer	:	

Inhoudsopgave

1	Noodzaak van investering in opleiding voor laagopgeleiden	4
2	Instreamniveau voor opleiden geformaliseerd	6
3	Noodzaak van een curriculum voor laagopgeleiden	7
4	Inzichten vanuit het project NANSSI	8
5	Opzet van nieuwe pilots	9
6	Organisatie van een alumni-netwerk	10
7	Samenwerking met Europese partners voor vergroting deelname en bereik VET	12
8	Op weg naar een actieagenda	13
9	Referenties	14

1 Noodzaak van investering in opleiding voor laagopgeleiden

Volgens onderzoek van Guiaux, Roets en Iedema (2011) hebben kinderen, waarvan de vader een lagere opleiding heeft, een grotere kans om zelf ook een lagere opleiding af te ronden en later in een arm gezin te leven. Dit brengt vervolgens weer een verhoogd risico tot sociale uitsluiting en armoede met zich mee. Met een lage opleiding zijn kansen tot betaald werk beperkt en volgens Guiaux, Roets en Iedema (2011) is werk een belangrijke voorwaarde om deel te nemen aan de samenleving en wordt sociale uitsluiting voorkomen. Naast uitsluiting van werk blijkt, dat lageropgeleiden een lagere levensverwachting hebben en eerder gezondheidsklachten hebben dan hogeropgeleiden (Raad voor de Volksgezondheid en Zorg, 2011). Volgens Groot en Maassen van den Brink (2006) kan investering in trajecten voor laagopgeleiden naast een betere gezondheid zelfs leiden tot minder kosten voor de samenleving. Kansen voor hogere opleiding aan iedereen zou dus kunnen impliceren, dat men meer kansen heeft op deelname aan de arbeidsmarkt, een betere gezondheid en dus tot een betere deelname aan de samenleving.

Daarmee ligt er een opdracht voor de formele educatie aangezien volgens het CBS (2010) nog steeds 2,5 miljoen inwoners van ons land laagopgeleid blijkt te zijn. Volgens het OECD (Christian, 1974) was in de jaren '70 al duidelijk, dat om sociale uitsluiting van inwoners te voorkomen, inzet van leven lang leren een oplossing kan bieden. Nillson (2010) geeft circa 40 jaar later wederom aan dat het volwassenenonderwijs of het leven lang leren een hefboom kan zijn om sociale uitsluiting van inwoners tegen te gaan. Volgens Nieuwenhuis, Gielen en Nijman (2008) kan extra scholing daadwerkelijk leiden tot maatschappelijke participatie evenals dat de OECD concludeert dat scholingsinvesteringen een direct positief verband hebben op de mate van arbeidsparticipatie (Goudswaard en Caminada, 2009). Ook op Europees niveau lijkt investering in deze vorm van onderwijs ook steeds meer aandacht te krijgen. Programma's met betrekking tot leven lang leren zouden laagopgeleiden als nog de kans kunnen bieden om een startkwalificatie voor de arbeidsmarkt te kunnen behalen en hiermee structureel een stap te kunnen zetten naar de arbeidsmarkt. En als we de scenariostudie van Frouws et al. (2010) volgen, zal leven lang leren ook ingezet moeten worden onder laagopgeleiden om ervoor te zorgen dat ook hun employability toeneemt en dat er voldoende arbeidskrachten zijn voor onze veranderende arbeidsmarkt. Dit houdt naast toeleiding naar de arbeidsmarkt ook in, dat mensen een andere of betere plek op de arbeidsmarkt vinden.

Inzet van trajecten "leven lang leren" oftewel educatietrajecten blijkt te werken en met name voor "kwetsbare volwassenen", waarvan een groot deel laagopgeleid is. Onderzoek van De Greef (2009) toont aan dat circa 40% van de deelnemers na deelname aan trajecten volwasseneneducatie een betere plek in de samenleving heeft gevonden. Dit is niet alleen het geval in Nederland, maar ook in Europa. Volgens de resultaten van het EDAM-onderzoek (EDucation Against Marginalisation), dat onder deelnemers uit 8 landen heeft plaats gevonden kan 44.2% zich beter en rondom huis redden en voelt zich veiliger en gelukkiger na deelname aan een traject volwasseneneducatie en neemt 37.4% deel aan activiteiten in de samenleving en vergroot en

verbetert zij haar contacten. In vergelijking met ander onderwijsonderzoek wordt duidelijk dat deze percentages veel hoger liggen. Onderzoek onder werknemers toont aan dat slechts 10% tot 20% van de aangeleerde kennis en vaardigheden in de dagelijkse praktijk wordt toegepast (Kirwan en Birchall, 2006). Ondanks dat het niet exact dezelfde scholing betreft zijn deze percentages vele malen lager. Men zou met enige voorzichtigheid kunnen zeggen, dat de resultaten van de trajecten “leven lang leren” oftewel volwasseneneducatie een grotere impact hebben. Investering in specifieke onderwijstrajecten voor laagopgeleiden loont, zo blijkt uit diverse (wetenschappelijke) onderzoeken.

Toch is de vraag hoe dit in de huidige tijd georganiseerd kan worden. Allereerst blijkt onze arbeidsmarkt te veranderen en nieuwe competenties aan de toekomstige medewerker te vragen. Op Europees niveau heeft dit geleid tot het beleid van “New Skills for New Jobs”, waarbij men inzet op het verkrijgen van nieuwe en meer complexe vaardigheden en competenties voor banen van de toekomst (Van der Baan, 2011). Mede dankzij de bezuinigingen lijkt het moeilijk om zowel aan volwassenen als aan jongeren trajecten op maat aan te bieden, waaraan met name lageropgeleide deelnemers kunnen deelnemen. Men moet een aantal trajecten dan op een andere manier opzetten en indelen. Het Europese project NANSSI (New Approaches and New Skills for Social Inclusion), dat door de MBO Raad (NL) en de AOC (UK) is geïnitieerd, vraagt aandacht voor dit soort trajecten. In Nederland zijn een aantal good practices, die het bewijs van het leersucces aantonen, dat de resultaten van het onderzoek van De Greef (2009) onderstreept, zoals het traject “Productief Leren” van het ROC van Amsterdam, waarbij jongeren (met name multiprobleem jongeren) de kans krijgen om na een gedegen oriëntatie in samenwerking met bedrijven, zich alsnog een plek op de arbeidsmarkt toe te kunnen eigenen en sociale uitsluiting te voorkomen. Vraag is welke stappen ondernomen moeten worden om zorg te dragen voor gepaste opleidingen aan onze grote groep laagopgeleiden, zodat uitsluiting van de maatschappij en arbeidsmarkt voorkomen kunnen worden.

2 Instroomniveau voor opleiden geformaliseerd

Ook Nederland bouwt mee aan het EQF (European Qualification Framework) middels haar NLQF (Netherlands Qualification Framework). Met dit raamwerk probeert zij kwalificaties in te delen in een aantal niveaus evenredig naar het aantal Europese niveaus. In 2012 is het uiteindelijke concept klaar. In het Nederlandse raamwerk is net als in het raamwerk van een aantal andere landen, zoals Ierland, ervoor gekozen om een instroomniveau te formaliseren (Ministerie van OC&W, 2011). Hiermee onderschrijft men de problematiek van het te grote aantal laagopgeleiden (CBS, 2010) en voorziet men dat men voor laagopgeleiden een instroomniveau in het onderwijs moet kunnen aanbieden. Een instroomniveau, dat gerelateerd wordt aan taal- en rekenstandaarden naast kennis van digitale vaardigheden en basisvaardigheden om in de maatschappij te kunnen functioneren. Op deze manier krijgen ook laagopgeleiden alsnog de kans om in te stromen in het formele onderwijs, dat voor velen van hen voorheen te hoog gegrepen was.

Deze ontwikkeling sluit aan bij het huidige actieplan laaggeletterdheid 2012 – 2015 (Ministerie van OC&W, 2011a), waarbij specifieke aandacht wordt gevraagd om trajecten te organiseren voor laaggeletterden (grotendeels ook laagopgeleiden) om ervoor te zorgen dat zij zich op een laagdrempelige manier essentiële taal-, reken- en digitale vaardigheden eigen kunnen maken om vervolgens door te stromen naar hogere onderwijsniveaus en de arbeidsmarkt.

3 Noodzaak van een curriculum voor laagopgeleiden

Wat echter nog ontbreekt, is een curriculum, waarmee laagopgeleiden stap voor stap op structurele wijze hun startkwalificatie kunnen behalen en door kunnen stromen naar een vervolgopleiding. In het Verenigd Koninkrijk zijn ze al een stap verder middels de realisatie van het project Skills For Life (Pheasant, 2011). Om basisvaardigheden van laagopgeleiden te optimaliseren zijn kerncurricula ontwikkeld, voor ondermeer taal en rekenen. Deze curricula zijn onderverdeeld in niveaus. Te beginnen bij mijlpalen, vervolgens drie entreeniveaus en aansluitend de niveaus 1 en 2. Deze entreeniveaus en de niveaus 1 en 2 komen overeen met het instroomniveau en de eerste niveaus van het EQF en het NLQF. Deelnemers die ouder dan 16 jaar zijn kunnen alsnog werken aan het behalen van een startkwalificatie voor de arbeidsmarkt. Onder begeleiding van gekwalificeerde docenten werkt men aan taal- en rekenvaardigheden en kan men deelnemen aan zogenoemde “entreeopleidingen” (die hier deels nog geïntroduceerd moeten worden), die hun plek hebben binnen het EQF. De ontwikkeling van dit curriculum voor laagopgeleiden geeft de mogelijkheid om flexibele leerwegen op maat te ontwikkelen voor laagopgeleiden en in samenwerking met bedrijven te werken aan beroepsvaardigheden. Middels een formatief en summatief assessment toont de deelnemer of hij of zij het desbetreffende niveau heeft behaald en uiteindelijk door kan stromen naar een vervolgopleiding of een baan. Het is een vorm van embedded learning, waarbij men aan taal- en rekenvaardigheden werkt tijdens het aanleren van andere vaardigheden zoals beroepsvaardigheden.

In Nederland is de eerste stap gezet. Voor het instroomniveau en niveau 1 van het NLQF is de eerste standaard voor taalvaardigheden uitgewerkt (Thijssen & Den Hollander, 2011). Een begin van een curriculum voor laagopgeleiden in Nederland.

4 Inzichten vanuit het project NANSSI

De MBO Raad, de Nederlandse partner van het project NANSSI, heeft in de tweede helft van 2011 twee seminars voor onderwijsaanbieders georganiseerd om te kijken welke mogelijkheden er zijn om onderwijs voor laagopgeleiden beter te laten aansluiten bij de veranderende eisen van de arbeidsmarkt en daarnaast ook social media in te zetten tijdens het onderwijsproces.

Tijdens de eerste bijeenkomst is met name in kaart gebracht hoe trajecten, zowel voor jongeren als volwassenen georganiseerd kunnen worden om hen toe te leiden naar de arbeidsmarkt. Duidelijk werd dat het flexibele trajecten moesten zijn, die inspeelden op de lagere niveaus, eventuele problematieken en interesses van de doelgroep.

Voorbeeldtrajecten waren gecombineerde oriëntatietrajecten in het formele onderwijs in combinatie met inzet van kunst en cultuur of sport en een nauwe samenwerking met het bedrijfsleven. Daarnaast gaf het Ministerie van OC&W aan, dat er voldoende aandacht moest zijn voor de taal-, reken- en digitale vaardigheden. Het actieplan laaggeletterdheid (Ministerie van OC&W, 2011a) biedt handvatten om acties op dit gebied uit te zetten. Uit de reacties van de onderwijsinstellingen tijdens de bijeenkomst is gebleken dat er voldoende kansen liggen voor de ontwikkeling van nieuwe trajecten om onderwijs en arbeidsmarkt beter op elkaar te laten aansluiten, zodat laagopgeleiden alsnog een plek op de veranderende arbeidsmarkt kunnen krijgen. Noodzakelijk blijft de samenwerking met externe partijen, zoals bedrijven en aanbieders van kunst en cultuur en sport. Hiermee krijgen laagopgeleiden allereerst de kans om zich te oriënteren op hun talenten en daarnaast directe en plek op de arbeidsmarkt te verkrijgen.

Tijdens een tweede bijeenkomst werd duidelijk dat tijdens deze trajecten meer social media gebruikt kan worden. Social media blijkt namelijk een grote rol te kunnen spelen bij het inrichten van het onderwijsproces. Het biedt kansen om leren meer op maat te maken en deelnemers op een zelfsturende wijze te kunnen laten deelnemen aan het onderwijsproces. Inzet van kanalen als Twitter, Facebook en YouTube geeft deelnemers de kans om op hun eigen wijze en in hun eigen tempo te leren. Onderzoek van De Greef (2011) toont aan dat deze mate van zelfsturing met name bij digitaal opleiden voor laagopgeleiden zeer wenselijk is. Door bijvoorbeeld Twitter kunnen deelnemers op afstand begeleid worden door een docent en op wisselende tijdstippen vragen stellen en om feedback vragen. Het vraagt uiteraard een andere inzet van docenten. Hier moet rekening mee worden gehouden. Maar voor deze doelgroep blijkt dat juist het zelf kunnen bepalen van de leermomenten (De Greef, 2011) van groot belang is. Het kan het leersucces bevorderen. Social media biedt instrumenten om deze flexibele begeleiding te bieden en beter te laten aansluiten op de leefwereld van de deelnemers.

5 Opzet van nieuwe pilots

Met name uit het eerste seminar werd duidelijk, dat er nieuwe pilots ontwikkeld moesten worden om laagopgeleiden alsnog toe te kunnen leiden naar de arbeidsmarkt. Er kunnen drie soorten pilots opgezet worden, te weten:

- Pilot 1: Kunst en Cultuur als aanjager voor talent
- In deze pilot wordt allereerst gekeken hoe men de oriëntatie voor jongeren op eigen talenten kan verbeteren en optimaliseren. In samenwerking met een kunst- en cultuuraanbieder of –bemiddelaar kan samen met een BVE-instelling een oriëntatiejaar worden aangeboden aan jongeren of jongvolwassenen, die in feite niet goed zicht hebben op wat ze kunnen en willen. Na afsluiting van een oriëntatiejaar zouden zij een aantal basisvaardigheden, taal- en rekenvaardigheden eigen gemaakt moeten hebben om alsnog in te stromen binnen een vervolgopleiding.
- Pilot 2: Actief naar arbeid
- Ten tweede is er behoefte aan combinatie van trajecten basisvaardigheden en functioneren in een arbeidsgerelateerde setting. Een BVE-instelling kan samen met bedrijven aan de slag om te kijken of laagopgeleiden zich alsnog de vaardigheden van werknemer eigen kunnen maken en tegelijkertijd hun achterstand op het gebied van basis-, taal en rekenvaardigheden kunnen wegnemen.
- Pilot 3: Met social media de grenzen voorbij
- Ten slotte geeft inzet van social media de kans om deelnemers hun eigen traject te laten volgen en in een eigen tempo nieuwe vaardigheden eigen te maken. Begeleiding via social media blijkt ook vruchten af te werpen. Er zijn al eerste geluiden dat inzet van digitaal leren en social media een nieuwe passende vorm van onderwijs kan zijn. Inzet van digitaal leren zorgt ervoor dat deelnemers op flexibele tijden gecoached kunnen worden en dat in een aantal gevallen het leren beter aansluit bij de leefwereld van de deelnemers.
- De MBO Raad zal via social media, te weten: het Yammer-netwerk, de partijen bij elkaar proberen te brengen, die de bovenstaande pilots willen gaan uitvoeren.

6 Organisatie van een alumni-netwerk

Naast de ontwikkeling van innovatieve pilots, die beter aansluiten bij de problematiek, interesses en leefwereld van laagopgeleiden, blijkt ook coaching na afloop van de opleiding kansen te bieden om een betere aansluiting met de arbeidsmarkt te realiseren. In Nederland bestaat onder een aantal aanbieders van beroeps- en Volwasseneneducatie de interesse voor de realisatie van een alumni-netwerk. De geïnteresseerde BVE-instellingen / of BVE-instellingen met ervaringen met alumni zijn: ROC Landstede, ROC Midden-Nederland, ROC Kop van Noord-Holland, ROC Nijmegen, ROC Ter Aa, ROC Rivier en De Rooi Pannen (ROC Tilburg).

Alumni-netwerken op universiteiten en hogescholen blijken vaak zeer handig te zijn om contact te houden met succesvolle studenten of werknemers en afgestudeerden blijvend te interesseren voor nascholing en banen. Deelnemers moeten elkaar blijvend kunnen ontmoeten, zowel face to face als op de digitale snelweg. De opzet van een alumni-beleid kan ondersteunend zijn om hen na het initiële onderwijs alsnog te ondersteunen bij het zoeken van een baan of hun vaardigheden verder te kunnen ontwikkelen. Een aantal BVE-instellingen heeft aangegeven interesse te hebben voor de opzet van zo'n netwerk, omdat met name laagopgeleiden problemen ondervinden met de opbouw en onderhoud van een netwerk. Deelname aan een alumni-netwerk kan voor hen dus ondersteunend zijn bij het vinden van een structurele deelname op de arbeidsmarkt.

Voordelen van zo'n alumni-netwerk kunnen zijn:

- Er kunnen specifieke interesse- of vakgroepen worden opgezet voor afgestudeerden, die blijvend geïnteresseerd zijn in een bepaald vakgebied.
- Blijvend contact tussen afgestudeerden kan een hulp zijn bij het verkrijgen van een (betere) baan op de arbeidsmarkt.
- Afgestudeerden kunnen worden toegeleid naar een vervolgopleiding.
- Afgestudeerden krijgen de kans om hun netwerk te verstevigen.
- Toegang tot een vacaturebank.
- Deelname aan seminars en alumni-bijeenkomsten.
- Betrokkenheid van ex-deelnemers bij beleidsadvisering.
- De BVE-instellingen kunnen de alumni vragen voor gastlessen of op termijn als docent.
- Soms worden alumni zelfs als ambassadeurs ingezet om hun goede ervaringen met de opleiding te promoten. Voordeel hiervan is dat het contact tussen bedrijven en BVE-instellingen geïntensiveerd kan worden.
- Principes van het alumni-netwerk zouden kunnen zijn:
- Iedereen die een diploma of certificaat vanuit het mbo of het volwassenenonderwijs heeft, mag deelnemen.
- Er moeten voordelen zijn voor alumni, die niveau 2 of hoger hebben gehaald.
- Alumni blijven in contact met elkaar door "social networking", bijvoorbeeld via LinkedIn.
- Mogelijkerwijs kan het alumni-netwerk aan netwerken, zoals het Leonardo-netwerk worden gekoppeld.

Een aantal punten moet nog uitgekristalliseerd worden, zoals:

- Wie moet de alumni-netwerken managen? Europass, Eurodesk UK, de MBO Raad of de onderwijsinstellingen zelf?
- Moet er een bijdrage voor lidmaatschap komen en zo ja hoeveel?
- Kunnen studenten van niveau 1 ook deelnemen als stimulans om hun competenties te optimaliseren?
- Welke voordelen zouden afgestudeerden motiveren tot deelname?
- Zou iemand willen deelnemen in een Europees netwerk rondom alumni voor mbo en volwassenenonderwijs?
- Hoe kan loopbaanbegeleiding een plek krijgen binnen een alumni-netwerk?

7 Samenwerking met Europese partners voor vergroting deelname en bereik VET

Daarnaast blijkt samenwerking in Europese context een grote toegevoegde waarde te hebben om samen een structurele aanpak te vinden voor het opleiden van laagopgeleiden. Middels de ontwikkeling van het EQF probeert men op Europees niveau al meer zicht te krijgen op de onderwijsniveaus in de verschillende Europese lidstaten, maar nog steeds is in een aantal landen het voor laagopgeleiden onmogelijk om door te stromen naar of op de arbeidsmarkt. Ook blijkt het moeilijk te zijn om de laagopgeleiden structureel beter te bereiken en vervolgens kansen aan te bieden om talenten te kunnen ontwikkelen, zodat zij ondanks de veranderende arbeidsmarkt aan de slag kunnen gaan of blijven. Het delen en uitwisselen van good practices op Europees niveau en het ontwikkelen van een gezamenlijke aanpak om laagopgeleiden te bereiken en door te laten stromen naar een vervolgopleiding en de arbeidsmarkt blijkt noodzakelijk te zijn gezien de toenemende werkloosheidscijfers in sommige Europese landen.

Om die reden zal een vervolgtraject met meerdere Europese partners noodzakelijk zijn om tot een systeem te komen, waarin op Europees niveau het bereiken en deelnemen van laagopgeleiden aan onderwijs gestimuleerd wordt.

Vanuit de MBO Raad (of via de services van MBO Diensten) kunnen initiatieven genomen worden om de deelname van MBO instellingen (i.s.m. andere relevante actoren) aan Europese projecten te stimuleren.

De MBO Raad vervult reeds een informatieverstrekking functie t.a.v. de mogelijkheden van (internationale) projecten via het overleg van de coördinatoren Internationalisering en het "Platform Subsidies". Incidenteel neemt de MBO Raad daarin ook het voortouw d.m.v. het projectleiderschap, zoals bij het Leonardo da Vinci project "Res Integra" (2004-2007) dat gericht was op het terugdringen van voortijdig schoolverlaten. In 2014 starten diverse Europese stimuleringsprogramma's met een nieuwe projectencyclus van 7 jaar. Het is van groot belang om reeds nu (aanvang 2012) te starten met een oriëntatie op die programma's, zodat in 2014 optimaal gebruik gemaakt kan worden van stimuleringsprogramma's, zoals "Horizon 2020", "Erasmus for all" en het "ESF-programma". De MBO Raad en MBO Diensten kunnen via bestaande netwerken uit de structuur van de MBO Raad een belangrijke voortrekkersrol op zich nemen t.a.v. de informatieverstrekking, het creëren van consortia, het aanhaken aan initiatieven uit andere landen en het vervullen van het projectleiderschap.

8 Op weg naar een actieagenda

Op basis van bovenstaande wordt voorgesteld om de volgende actieagenda voor onderwijs aan laagopgeleiden in 2012 te realiseren:

- Verdere ontwikkeling van (kern)curricula met formatieve en summatieve toetsing en assessments voor laagopgeleiden.
- Opstart van het Yammer-netwerk om de partijen bij elkaar proberen te brengen, die de betreffende pilots willen gaan uitvoeren.
- Ontwikkeling van een samenwerkingspilot van kunst en cultuur met een BVE-instelling.
- Ontwikkeling van een samenwerkingspilot rondom basisvaardigheden en samenwerking met bedrijven.
- Ontwikkeling van een pilot inzet social media in het onderwijsproces.
- Mogelijke start van een alumni-netwerk (eventueel in een digitale omgeving). Mogelijke partners zijn: ROC Nijmegen, ROC Rivier, ROC Midden Nederland, ROC Kop van Noord-Holland, ROC Landstede, ROC Ter Aa en De Rooi Pannen (ROC Tilburg).
- Ontwikkeling van één of meerdere internationale projecten binnen de huidige Europese programmastructuur en voorbereidingen treffen voor optimale participatie binnen de nieuwe structuur vanaf 2014.

9 Referenties

CBS. (2010). *Opleidingsniveau Nederlandse bevolking*. 27-12-2010. <<http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/onderwijs/cijfers/incidenteel/maatwerk/2008-2436-maatwerk.htm>>.

Christian, D. E. (1974). International Social Indicators: The OECD Experience. *Social Indicators Research* 1 (2), 169.

De Greef, M. (2009). *Leren voor Leven: Een eigen plek in het dagelijks leven*. Velp: Spectrum CMO Gelderland.

De Greef, M. (2011). *Ondersteuning en certificering van digitaal leren voor laagopgeleiden*. 's-Hertogenbosch: Artéduc.

Goudswaard, K.P. & Caminada, C.L.J. (2009). Het belang van scholing. *Tijdschrift voor Openbare Financiën*, 1, p. 45 - 71.

Groot, W & Maassen van den Brink, H. (2006). *Stil vermogen, een onderzoek naar de maatschappelijke kosten van laaggeletterdheid*. Den Haag: Stichting Lezen & Schrijven.

Guiaux, M., Roest, A. & Iedema, J. (2011). *Voorbestemd tot achterstand?* Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.

Kirwan, C. and Birchall, D. (2006), Transfer of learning from management development programmes: testing the Holton model. *International Journal of Training and Development*, 10: 252–268.

Lupi, C., De Greef, M., Segers, M. & Verté, D. (2011). *Does adult education make a difference? The results of a survey in eight European countries*. Maastricht: EDAM.

Ministerie van OC&W. (2011). *Aanbieding advies Commissie NLQF – EQF met beleidsreactie*. Den Haag: Ministerie van OC&W.

Ministerie van OC&W. (2011a). *Geletterdheid in Nederland: Actieplan laaggeletterdheid 2012 – 2015*. Den Haag: Ministerie van OC&W.

Nillson, A. (2010). Vocational education and training – an engine for economic growth and a vehicle for social inclusion. *International Journal of Training and Development*, 14, 4, 251-272.

Nieuwenhuis, A.F.M., Gielen P.M., Nijman D.D.J.M., (2008) *Leven lang leren voor vitaliteit. Een voorstudie ten behoeve van ontwikkeling en onderzoek*. CINOP.

Pheasant, R. (2011). *Skills for Life Strategy 2001*. Coventry: Learning and Skills Improvement Service.

Raad voor de Volksgezondheid en Zorg. (2011). *Preventie van welvaartsziekten*. Den Haag: Raad voor de Volksgezondheid en Zorg.

Tijssen, R. & Den Hollander, I. (2011). *Inleiding standaard Taal NLQF*. 's-Hertogenbosch: CINOP.

Van der Baan, P. (2011). New Skills for New Jobs. *Profiel 20 (4)*, 18 – 19.

